

งานช่างต้นแบบในรัชกาลที่ 3
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม*
(Artistic Prototypes from
Wat Phra Chetuphon
During the Reign of King Rama III)

ศักดิ์ชัย สายสิงห์**
(Sakchai Saisingha)

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “วัดหลวงในกรุงเทพมหานคร: มรดกศิลปกรรม แหล่งงานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน” ในชุดโครงการวิจัย เรื่อง “กรุงเทพมหานคร ศูนย์กลางงานช่างแห่งแผ่นดิน: ศิลปกรรมกับการอนุรักษ์และพัฒนาเพื่อเพิ่มคุณค่า มูลค่ามรดกวัฒนธรรมของชาติ” พุนส่งเสริมกลุ่มวิจัย (เมธีวิจัยอาวุโส) ประจำปี 2563 สภาวิจัยแห่งชาติ (This article is part of the research “Royal Temples in Bangkok: Artistic Heritage and Resource of Thai Royal Artistic Works”, under the project “Bangkok, the Center of Thai Craftsmanship: A Study of Artistic Conservation and Development to Increase Value of the National Cultural Heritage” supported by TRF Senior Research Scholar 2020).

** ศาสตราจารย์ ดร. ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร (Professor Dr., Department of Art History, Faculty of Archaeology, Silpakorn University).

Received: July 5, 2022
Revised: October 11, 2022
Accepted: November 29, 2022

บทความวิจัย
-
วิชาการ

บทคัดย่อ

งานศิลปกรรมวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ที่ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 ถือเป็นงานต้นแบบที่มีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในงานช่างสมัยรัตนโกสินทร์ ได้เกิดการผสมผสานระหว่างศิลปะแบบไทยประเพณีกับศิลปะที่รับอิทธิพลจากต่างประเทศ ตัวอย่างอาคารประเภทหลังคาคลุม คือ พระอุโบสถ และพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ จัดเป็นต้นแบบของกลุ่มรูปแบบผสมระหว่างอาคารอย่างไทยประเพณีและแบบพระราชนิยม มีการใช้เสาแท่งสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ที่ไม่ประดับตกแต่ง หลังคายังเป็นแบบแผนประเพณีที่ประดับเครื่องลាយอง หน้าบันประดับลายเครือเถาเคล้าก้าน ชุ่มประตู่และหน้าต่างเป็นชุ่มยอดทรงมงกุฎ ชุ่มสีมาทรงปราสาท ยอดเป็นรูปแบบเฉพาะที่เกิดขึ้นซึ่งปรับจากเจดีย์ทรงเครื่อง นอกจากนี้สถาปัตยกรรมที่สำคัญอีกสิ่งหนึ่ง คือ เจดีย์ทรงเครื่อง ที่สร้างตามแบบอย่างสืบมาจากสมัยรัชกาลที่ 1 เกิดการสร้างขึ้นตามวัดต่าง ๆ ทั้งที่เป็นเจดีย์ประธาน เจดีย์บริวาร และเจดีย์ราย สิ่งเหล่านี้ถือได้ว่าเป็นต้นแบบในการสร้างวัดแห่งอื่น ๆ อย่างแพร่หลายในสมัยรัชกาลที่ 3

งานช่างสมัยรัชกาลที่ 3 ที่วัดพระเชตุพนฯ จึงถือเป็นแบบอย่างของงานช่างหลวงที่มีการเปลี่ยนแปลงทั้งรูปแบบและคติการสร้างครั้งสำคัญ ที่ส่วนหนึ่งรักษารูปแบบงานช่างไทยประเพณีและอีกส่วนมีการประยุกต์ใช้รูปแบบใหม่อย่างลงตัว จึงกลายเป็นต้นแบบและพัฒนาการของงานช่างไทยสืบมา

คำสำคัญ: งานช่างต้นแบบ, รัชกาลที่ 3, วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

ABSTRACT

Inside Wat Phra Chetuphon, the artistic works renovated in the reign of King Rama III may be considered as evidence of a significant change in Rattanakosin period style, blending Thai traditional and overseas influences. The ordination hall and hall of the reclining Buddha images amalgamate Thai traditional imagery and the King's own preferences. Unconventional stylistic elements include unornamented square pillars, while tradition is exemplified by roof, pediment, and door frame decorations. Door frames with a Prasada-type top are inspired by ornamented chedis, which were popular since the reign of King Rama I. The aforementioned works were widespread prototypes during the reign of King Rama III.

Therefore, the artworks in Wat Phra Chetuphon from the reign of King Rama III portrayed a transformation of royal style, preserving Thai tradition and applying new imagery, in a trend that would influence later artisans.

Keywords: Artistic prototypes, King Rama III, Wat Phra Chetuphon

บทนำ

จากประวัติวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามที่ปรากฏในจารึกบนแผ่นศิลา กล่าวถึงการสถาปนาวัดพระเชตุพนในสมัยรัชกาลที่ 1 ว่าวัดนี้เป็นวัดที่มีมาแต่เดิม ชื่อว่าวัดโพธาราม ใน พ.ศ. 2331 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เสด็จทอดพระเนตรวัดโพธาราม ทรงเห็นว่ามีสภาพเก่า ชำรุดปรักหักพัง จึงทรงมีพระราชศรัทธาที่จะบูรณปฏิสังขรณ์ให้สมบูรณ์กว่าเก่า โดยทรงให้มีการสร้างพระอุโบสถขึ้นใหม่ มีระเบียงคดล้อมรอบ พระวิหารทิศ พระวิหารราย เป็นต้น (Phra Ratchawethi 2018: 56 - 57) ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่าทรงโปรดฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์ใหญ่อีกครั้งหนึ่ง ดังปรากฏในสำเนาจารึกบนแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน การปฏิสังขรณ์สมัยรัชกาลที่ 3 (Phra Ratchawethi 2018: 56 - 57) สามารถสรุปได้ว่าการปฏิสังขรณ์ดังต่อไปนี้

- พระอุโบสถ รื้อและสร้างใหม่ทั้งหมด ทั้งฐานชุกชีประดิษฐานพระพุทธรูปประธาน งานประดับตกแต่งพระอุโบสถ เช่น ชุ่มประตู หน้าต่าง ประติมากรรมสลักหินภาพจำปารามเกียรติ์ที่ประดับกำแพงแก้วเสารายเฉลียง และชุ่มประตูทางเข้าพระอุโบสถ
- สร้างชุมสี่มาใหม่ทั้งหมด โดยให้ฐานก่อด้วยหิน ส่วนเจดีย์ยอดชุมหล่อด้วยโลหะ
- เจดีย์ประจํามุมทั้งสี่ ที่เรียกว่ามหาธาตุทั้งสี่นั้นมีมาแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ให้สร้างใหม่ก่อสูงกว่าเดิม สามศอก และให้ประกอบศิลาลาย เทวดาถือพระขรรค์ในชุมจระนำและมารแบกหล่อด้วยดีบุกปิดทองประดับกระจก
- พระวิหารทิศมีการสร้างต่อขยาย 3 หลัง คือทิศเหนือ ใต้ และตะวันตก เพื่อให้มีขนาดเท่ากับพระวิหารทิศด้านตะวันออกและเปลี่ยนกระเบื้องมุงหลังคาใหม่
- สร้างมหาเจดีย์ขึ้นอีก 2 องค์ ให้มีรูปแบบและความสูงเหมือนกับพระมหาเจดีย์ศรีสรรเพชญดาญาณ (คือเจดีย์ประจำรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3) ให้หุ้มด้วยกระเบื้องเคลือบสีขาวและสีทอง ส่วนพระมหาเจดีย์ศรีสรรเพชญดาญาณ ให้หุ้มด้วยกระเบื้องเคลือบสีเขียว สร้างพระระเบียง 3 ด้าน
- สร้างพระพุทธรูปไสยาสน์และพระวิหารพระพุทธรูปไสยาสน์

- สร้างหอไตรทรงจัตุรมุข (พระมหามณเฑียร)
- สร้างซุ้มประตูทางเข้าวัดใหม่ที่แต่เดิมมี 13 ประตู มีการรื้อและก่อใหม่ทั้งหมด เป็น 16 ประตู

ในที่นี้จึงขอวิเคราะห์รูปแบบศิลปกรรมที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ตามประวัติการบูรณะและลักษณะรูปแบบศิลปะ โดยมีประเด็นในการศึกษาว่ารูปแบบของพระอุโบสถที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้เป็นงานที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 อันเป็นงานรูปแบบใหม่ที่เกิดจากการผสมผสานรูปแบบกับแบบไทยประเพณี และมีความแตกต่างจากแบบพระราชนิยม รวมทั้งน่าจะเป็นงานต้นแบบให้กับอาคารรูปแบบนี้ในวัดอื่น ๆ และในสมัยต่อมา

วิเคราะห์งานสถาปัตยกรรมในรัชกาลที่ 3

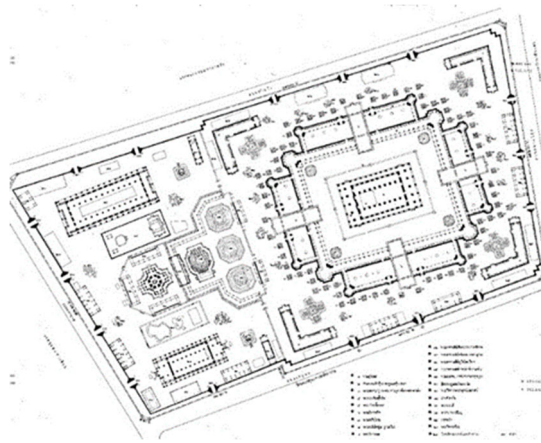
พระอุโบสถ

ตามประวัติวัด กล่าวว่าพระอุโบสถมีมาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย และได้รับการสถาปนาขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ 1 ครั้นถึงในสมัยรัชกาลที่ 3 ใน พ.ศ. 2374 ได้โปรดเกล้าฯ ให้รื้อพระอุโบสถเก่า ขุดลอกฐานรากเพื่อขยายให้ใหญ่ออกไปถึงแนวสีมาเดิม (Phra Ratchawethi 2018: 57 - 58) รูปแบบศิลปกรรมของพระอุโบสถในปัจจุบันจึงเป็นงานที่สร้างใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 และจัดเป็นงานศิลปกรรมที่อยู่ในกลุ่มรูปแบบผสมระหว่างไทยประเพณีกับแบบพระราชนิยม ส่วนที่เป็นแบบไทยประเพณี คือ งานที่มีโครงสร้างหลังคาประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ หน้าบันเป็นงานไม้แกะสลัก แบบพระราชนิยม คือ โครงสร้างหลังคาที่เป็นงานก่ออิฐถือปูน ไม่มีช่อฟ้าใบระกา หางหงส์ หน้าบันประดับงานปูนปั้นที่เป็นลวดลายอย่างศิลปะจีน ลักษณะโดยรวมของอาคารในกลุ่มนี้ยังรักษาแบบไทยประเพณี โดยมีรูปแบบที่สำคัญคือ

แผนผังพระอุโบสถ (ภาพที่ 1) เฉพาะในส่วนของพระอุโบสถ มีซุ้มสีมาอยู่ในตำแหน่ง 8 ทิศโดยมีแนวกำแพงแก้วมาเชื่อมต่อ และที่กำแพงแก้วนี้มีซุ้มประตูทางเข้าเป็นซุ้มประตูยอดด้านละ 2 ซุ้ม 8 ประตู หน้าประตูทางเข้าแต่ละช่อง มีประติมากรรมสำริดรูป “สาธแพรง” (สัตว์ในหิมพานต์ มีลักษณะคล้ายกับราชสีห์หรือสิงห์) มีปรากฏในเอกสารกล่าวว่า รัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ ให้หล่อสาธแพรง ตั้งไว้ที่

6 | วารสารไทยคดีศึกษา ปีที่ 21 ฉบับที่ 1 (มกราคม - มิถุนายน 2567)

ด้านข้างของประตูทั้งสองข้างรวม 16 ตัว (Phra Ratchawethi 2018: 59) อันเปรียบเสมือนผู้ปกป้องรักษาประตู ประตูซุ้มยอดนี้มี 2 ประตูที่เป็นประตูคั่นกลางของวัด ทำหลังคาซ้อนชั้นแบบมณฑปแต่ตัดบรรพแกลงออกและเติมหัวเม็ดบนมุมหลังคาชั้นลาดแต่ละชั้น เรียก “ลูกถ้วย” ซึ่งถือเป็นงานประดับประตูอย่างฝรั่ง เรียกประตู “ทรงฝรั่ง” (Phra Ratchawethi 2018: 63) (ภาพที่ 2)

ภาพที่ 1 แผนผังวัดพระเชตุพนฯ (Source: Fine Arts Department 2001)

ภาพที่ 2 ซุ้มประตูยอดทรงมงกุฎ “ทรงเครื่องยอด”

รูปแบบผังของตัวพระอุโบสถ ที่ผนังสกัดด้านหน้าและหลังมีการทำช่องประตูคู่อ้อยู่กลางผนัง ขนาบด้วยหน้าต่างด้านละช่อง โดยมีลักษณะเดียวกันทั้งผนังด้านหน้าและหลัง ซึ่งผิดกับแบบแผนประเพณีเดิม ที่จะมีประตูทางเข้า 1 ช่อง 2 ช่อง หรือ 3 ช่อง ถ้าเป็นวัดขนาดใหญ่โดยทั่วไปจะมี 3 ช่อง โดยจะมีประตูกลางใหญ่สุด ประตูขนาบจะเล็กลง หรือถ้าเป็น 2 ช่อง ก็จะมีขนาดเท่ากัน ไม่เคยปรากฏว่ามีการทำหน้าต่างด้านผนังสกัดหน้าและหลัง พระอุโบสถ วัดพระเชตุพนฯ นี้ จึงมีลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากงานแบบไทยประเพณี

รูปแบบพระอุโบสถ (ภาพที่ 3)

พระอุโบสถเป็นอาคารที่มีขนาดใหญ่ดูมั่นคงแข็งแรง จัดเป็นงานที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ในกลุ่มที่เรียกว่า แบบผสมระหว่างแบบไทยประเพณีและแบบพระราชนิยม (Saisingha 2008: 79 - 83) คือ มีการสร้างอาคารขนาดใหญ่ ที่มีทั้งความกว้าง ความสูง มีความมั่นคงแข็งแรง ใช้เสาแท่งสี่เหลี่ยมทึบ เป็นตัวรองรับน้ำหนักแทนเสาอุมุมไม้สิบสองที่มีขนาดเล็ก มีมุขหน้าและมุขหลัง ที่มีส่วนของหลังคาคลุมยื่นออกมาทั้งด้านหน้าและด้านหลัง ส่วนด้านข้างมีเฉลียงหรือฟาโล คือ พื้นที่ส่วนที่ล้อมรอบตัวพระอุโบสถ ส่วนเครื่องประกอบหลังคาเป็นของไทยประเพณี ได้แก่ เครื่องล่ายองที่มีกรอบหน้าบันเป็นนาคล่ายองหรือนาคสะดุ้ง ประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ และหน้าบันที่มีลักษณะเป็นงานประดับลวดลายดอกไม้พื้นประดับกระจุก แทนงานไม้แกะสลักลกรักปิดทองแบบไทยประเพณี มีรูปแบบดังต่อไปนี้

ภาพที่ 3 พระอุโบสถ วัดพระเชตุพนฯ

ส่วนฐาน พระอุโบสถมีการยกกระดี่เป็นฐานประทักษิณ 1 ฐาน โดยมีกำแพงแก้วเตี้ย ๆ ล้อมรอบ ที่กำแพงแก้วมีซุ้มประตูทางเข้าทุกด้าน ด้านละ 2 ช่อง และมีซุ้มสีมาตามทิศทั้งแปดอยู่ในแนวของกำแพงแก้วนี้ ถัดขึ้นไปจึงเป็นส่วนฐานพระอุโบสถ ประกอบด้วยฐานสิงห์ 1 ฐาน ตั้งอยู่บนฐานประทักษิณ รองรับเฉลียงและมุข ระหว่างเสาเฉลียง มีพนักคั่นทุกช่องเสา (ในสำเนาจารึกเรียก กำแพงแก้ว) ประดับแผ่นหินอ่อนสลักประติมากรรมนูนต่ำเล่าเรื่องราวมเกียรติ์โดยรอบ ถัดขึ้นไปจึงเป็นฐานชั้นที่ 2 รองรับผนังพระอุโบสถ

เครื่องประกอบหลังคา

รูปแบบของหลังคายังเป็นแบบไทยประเพณี (ภาพที่ 4) กล่าวคือ มีหลังคาซ้อนกัน 3 ชั้น แต่ละชั้น มี 3 ตับ โดยมีหลังคาคลุมมุขทั้งด้านหน้าและด้านหลัง กรอบหน้าบันเป็นนาคลายอง ที่ประดับด้วยช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ หน้าบันงานปั้นปูนหรือปั้นรักสมุก ทำเป็นลายพรรณพฤกษาหรือเรียกลายเครือเถาเคล้าก้าน (Leksukhum 2005: 97) ประกอบด้วยลายดอก ก้านและใบ กลีบดอกและใบประดับกระจกสีแดง สีขาว สีเขียว และสีน้ำเงิน ผนังหน้าบันติดด้วยกระจกสีน้ำเงินอมเขียว ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะที่เกิดขึ้นและนิยมในสมัยรัชกาลที่ 3 ระเบียบลายเช่นนี้เกิดขึ้นในกลุ่มอาคารที่สร้างขึ้นใหม่ทั้งแบบพระราชนิยมและแบบประเพณีนิยม เช่น พระวิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนฯ พระอุโบสถ วัดสุทัศนเทพวราราม และพระอุโบสถ และพระวิหาร วัดราชชนิตดาราม (Saisingha 2008: 80 - 83) เป็นต้น

ภาพที่ 4 เครื่องประกอบหลังคา พระอุโบสถ วัดพระเชตุพนฯ

ซุ้มประตูและหน้าต่างทรงปราสาทหรือทรงยอดมงกุฏ (ภาพที่ 5 - 6)

ภาพที่ 5 (ซ้าย) ซุ้มประตูทรงยอดมงกุฏ ภาพที่ 6 (ขวา) ซุ้มหน้าต่างทรงยอดมงกุฏ
“ทรงเครื่องยอด” พระอุโบสถ
วัดพระเชตุพนฯ

รูปแบบของซุ้มประตูและหน้าต่างของพระอุโบสถมีรูปแบบเดียวกับประตูทางเข้าวัดทั้งหมด แสดงให้เห็นว่ามีการออกแบบและสร้างขึ้นพร้อม ๆ กัน ตามคติเรื่องของซุ้มทรงปราสาท ลักษณะทางศิลปกรรมที่โดดเด่นของซุ้มประตูและหน้าต่างของพระอุโบสถ คือ การทำซุ้มประตูและหน้าต่างแบบซุ้มทรงยอดมงกุฏ (Leksukhum 2010: 86) ที่มีเรือนยอดลักษณะคล้ายพระมหาพิชัยมงกุฏ แบบเดียวกับมงกุฏที่ปรากฏในพระพุทธรูปทรงเครื่องตัวอย่างพระมหาจักรพรรดิ ถือเป็นตัวอย่างสำคัญของงานประดับในรัชกาลที่ 3 มีองค์ประกอบสำคัญ คือ ส่วนที่ 1 ฐาน

สิงห์ 1 ฐาน เหนือขึ้นไปเป็นเสาของซุ้มที่ซ้อนกัน 3 ชั้น เป็นเสาเล็ก ๆ บาง ๆ โคนเสาประดับภาพพรหมศร ตรงกลางประดับประจำยามอก บัวหัวเสาเป็นบัววงสะบัดปลายแบบรัตนโกสินทร์ เหนือขึ้นไปเป็น ส่วนที่ 2 เป็นส่วนยอด ทำเป็นเอวชั้นสูงลดหลั่นกัน 3 ระดับ แต่ละชั้นย่อมมีชั้นเอวชั้นซ้อนเตี้ย ๆ ลดหลั่นกันขึ้นไป แต่ละชั้นประดับแถวกระจัง

ลักษณะส่วนยอดที่กล่าวมานี้ มีลักษณะคล้ายยอดของเจดีย์ทรงเครื่องหรือยอดของปราสาทพระที่นั่ง ที่ทำเป็นเอวชั้นซ้อนขึ้น คล้ายบัวทรงกลุ่มเถา และมีส่วนยอดเป็นปี่ เทียบได้กับพระมหามงกุฎจริงในสมัยรัตนโกสินทร์ และเหมือนกับพระมหามงกุฎของพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ โดยเฉพาะการลดระดับชั้นมงกุฎ เป็น 3 ชั้น และงานประดับชั้นซ้อนแต่ละชั้นที่ประดับแถวกระจังด้วยรูปแบบเดียวกันทุกประการ จึงสันนิษฐานว่ารูปแบบของซุ้มประตูและหน้าต่างนี้มีที่มาจากพระมหามงกุฎ เครื่องทรงของพระมหากษัตริย์ หรือมาจากพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ

พัฒนาการครั้งสำคัญของซุ้มประตูที่ทำเป็นยอดพระมหาพิชัยมงกุฎนี้คงมาจากซุ้มทรงปราสาทยอดในศิลปะแบบไทยประเพณีที่มีมาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย เพราะส่วนของซุ้มในงานอย่างไทยประเพณีนั้น จะเป็นการลดรูปมาจากปราสาทจริง กล่าวคือ ทำเป็นหลังคาลาดซ้อนชั้นหลายชั้น หลังคาประดับด้วยบรรพแถลง ซ่อฟ้า ใบระกา และหางหงส์ ตามแบบอย่างของชั้นหลังคาจริง ต่อด้วยส่วนยอดที่มีองค์ประกอบสำคัญของงานช่างไทย ได้แก่ เหม บัวทรงกลุ่มเถา และปี่ยอด เป็นต้น ตัวอย่าง ซุ้มประตูทางเข้าพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นต้น แต่ส่วนที่ซุ้มประตูและหน้าต่างของพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามที่มีพัฒนาการต่างออกไปคือรูปทรงโดยรวมคล้ายพระมหาพิชัยมงกุฎที่ลดรูป และในแต่ละชั้นไม่ได้ประดับบรรพแถลง แต่ประดับแถวกระจังแทน เป็นต้น

ซุ้มสีมา (ภาพที่ 7)

ภาพที่ 7 ซุ้มสีมา พระอุโบสถ วัดพระเชตุพนฯ

ในสำเนาจารึกรัชกาลที่ 3 กล่าวถึงซุ้มสีมา วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ว่ามีการขยายฐานพระอุโบสถและมีการสร้างซุ้มสีมาใหม่ทั้งหมด โดยฐานก่อด้วยหิน ส่วนเจดีย์ยอดหล่อด้วยโลหะ (Phra Ratchawethi 2018: 59) ลักษณะซุ้มเป็นอาคารหรือเรือนสีมาที่ทำจากหินแกรนิต มีการยกฐานสูงรองรับเรือน ส่วนยอดเป็นเจดีย์ทรงเครื่อง ประเภทย่อมุมไม้สิบสอง ที่มีฐานสิงห์ 1 ฐาน ต่อด้วยบัวทรงกลุ่มรองรับองค์ระฆัง บัลลังก์และส่วนยอดที่เป็นบัวทรงกลุ่ม ปลีและปลียอด ตามลำดับ การทำซุ้มสีมาที่เป็นอาคารยกพื้นสูงและมีเรือนธาตุเจาะเป็นช่องสำหรับตั้งใบสีมานี้ พบทั่วไปในวัดที่สร้างและปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงอาจใช้เป็นข้อกำหนดได้ว่าซุ้มสีมาที่วัดพระเชตุพนฯ นี้ เป็นต้นแบบของซุ้มสีมาที่มีเรือนให้กับวัดอื่น ๆ ต่อมา

ส่วนยอดที่เป็นเจดีย์นั้นน่าจะเป็นงานที่สืบต่อมาจากซุ้มสีมาของพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และคงเป็นที่นิยมในสมัยรัชกาลที่ 3 ตัวอย่างที่สำคัญนอกจากวัดพระเชตุพนฯ ยังมี วัดราชชนิตดาราม และวัดพิชัยญาติการาม เป็นต้น ซึ่งทำยอดซุ้มสีมาเป็นรูปเจดีย์ทรงเครื่องและเจดีย์ทรงปราสาท

การทำซุ้มสีมาเป็นเรือนนั้นเป็นพัฒนาการที่สืบทอดมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย โดยพบหลักฐานว่า เริ่มมีซุ้มสีมาเป็นเรือนไม้ ต่อมาปรับเป็นทรงกุบ และให้อิทธิพลมายังสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เริ่มมีการเจาะช่องกุบเป็นสี่ช่อง และมียอดเป็นปล้องไฉนของเจดีย์ ตัวอย่างเช่นที่วัดสระเกศ ที่อาจสร้างมาแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 และวัดพระศรีรัตนศาสดาราม รวมไปถึงซุ้มสีมาเดิมของวัดพระเชตุพนฯ ที่สร้างเมื่อครั้งรัชกาลที่ 1 (ตามภาพเขียนเก่า) ได้ปรับเปลี่ยนมาเป็นซุ้มสีมาทรงปราสาทยอด คือ มีเรือนและมียอดเป็นทรงปราสาทจำนวนหลายยอด จนกระทั่งการทำเรือนให้สีมานี้กลายเป็นรูปแบบศิลปกรรมที่สำคัญในสมัยรัชกาลที่ 3 ตามวัดที่สร้างและบูรณปฏิสังขรณ์ใหม่ โดยส่วนใหญ่จะสร้างเป็นเรือนสีมาที่ทำด้วยหินแกรนิตหรือหินอ่อน และตกแต่งลวดลายอย่างศิลปะจีนและศิลปะตะวันตก โดยจะมีรูปแบบของซุ้มแตกต่างกันตามรูปแบบของอาคาร แบ่งเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มแรก อาคารแบบไทยประเพณี ซุ้มสีมาก็จะมีเรือนเป็นแบบไทยประเพณี เช่น ทรงปราสาทยอดแบบวัดอรุณราชวราราม กลุ่มที่ 2 อาคารแบบผสมระหว่างไทยประเพณีและแบบพระราชนิยม ยอดซุ้มสีมาจะเป็นแบบผสมเช่นเดียวกัน เช่น ตัวเรือนทำด้วยหินแกรนิต มีเสาและลวดลายตกแต่งแบบศิลปะจีนและตะวันตก เป็นทรงปราสาทยอดหรือเจดีย์ ได้แก่เจดีย์ทรงเครื่อง เจดีย์ทรงปราสาท ตัวอย่างเช่น วัดสุทัศนเทพวราราม และกลุ่มที่ 3 อาคารแบบพระราชนิยม ส่วนใหญ่จะมีซุ้มสีมาเป็นทรงเกี้ยว (เสลี่ยงคานหามอย่างจีน) ประดับตกแต่งลวดลายอย่างเทศ ยอดเป็นทรงกระโจมอิทธิพลศิลปะจีนและตะวันตก (Saisingha 2008: 118 - 121)

ดังนั้นซุ้มสีมาวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม จัดอยู่ในกลุ่มที่ 2 ที่เป็นรูปแบบผสมสอดคล้องกับตัวพระอุโบสถที่เป็นอาคารแบบผสม สรุปได้ว่า ซุ้มสีมาเป็นงานที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 สอดคล้องกับจารึกที่กล่าวถึงการสร้างพระอุโบสถและซุ้มสีมาใหม่ทั้งหมดในคราวเดียวกัน

เจดีย์ทรงปราสาทที่มุมพระอุโบสถ (ภาพที่ 8)

ภาพที่ 8 เจดีย์ประจำมุม

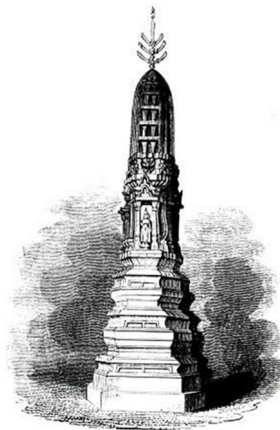
เจดีย์ทรงปราสาทวัดพระเชตุพนฯ ภายในระเบียงคด เป็นเจดีย์ประกอบอยู่ที่มุมทั้ง 4 ของพระอุโบสถ จากตำแหน่งที่ตั้งและรูปแบบศิลปกรรมทำให้กล่าวได้ว่าเจดีย์ที่มุมทั้ง 4 นี้มีมาแล้วตั้งแต่เมื่อแรกสร้างพระอุโบสถในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยมีหลักฐานสำคัญที่ปรากฏอยู่ในภาพถ่ายเส้นของ นายจอห์น ครอว์เฟิร์ด (John Crawford) (ภาพที่ 9) ที่ได้เข้ามาชมวัดในกรุงเทพฯ และเขียนลายเส้นวัดต่าง ๆ ไว้หนึ่งในนั้นคือรูปเจดีย์ทรงปราสาท แม้ในเอกสารไม่ได้ระบุชื่อวัด แต่สันนิษฐานว่าเป็นเจดีย์ทรงปราสาทวัดพระเชตุพนฯ ส่วนที่แตกต่างจากรูปแบบปัจจุบัน คือ ในช่องจระนำเป็นรูปพระพุทธรูป ส่วนในปัจจุบัน ประดับเทวดาถือพระขรรค์ จึงกล่าวได้ว่าปราสาทประจำมุมทั้ง 4 มีมาแล้วพร้อมกับการสร้างพระอุโบสถในสมัยรัชกาลที่ 1 และน่าจะมีการมาบูรณะตกแต่งเพิ่มเติมในคราวบูรณะใหญ่สมัยรัชกาลที่ 3 ตามสำเนาจารึกที่กล่าวว่า

“เจดีย์ประจำมุมทั้งสี่ ที่เรียกว่ามหาธาตุทั้งสี่นั้น มีมาแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ให้สร้างใหม่ก่อสูงกว่าเดิมสามศอก และให้ประกอบคิลาบาย และปิดทองทั้งองค์

จนถึงฐานเชียง เทวดาถือพระขรรค์ในซุ้มจระนำและ
मारแบกหล่อด้วยดีบุกปิดทองประดับกระจก”

(Phra Ratchawethi 2018: 63)

จากการตรวจสอบแล้วพบว่าทั้งเทวดาถือพระขรรค์และพลแบกที่เป็นอสุร (ภาพที่ 10) เป็นงานหล่อดีบุกปิดทองตรงตามกับสำเนาจารึกที่กล่าวถึง และการเปลี่ยนจากพระพุทธรูปในจระนำซุ้ม มาเป็นเทวดาถือพระขรรค์ ในความหมายของ ทวารบาลแทนนั้นคงเป็นไปตามแบบพระราชนิยมที่เกิดขึ้นในสมัยที่ 3 เพราะได้พบ การสร้างปราสาทประจำมูม เช่น วัดเทพธิดาราม มีทั้งเทวดาถือพระขรรค์และอสุรถือ กระบองในแต่ละด้าน ส่วนวัดราชบูรณะ เป็นเจดีย์ประธานที่มีการประดับเทวดาถือ พระขรรค์ 1 องค์ และอสุรถือกระบอง 3 องค์ ซึ่งหมายถึงท้าวจตุโลกบาล ส่วนการ ประดับเจดีย์ที่มูมทั้ง 4 ของพระอุโบสถอาจมีมาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายและ รัตนโกสินทร์ตอนต้น เมื่อเข้าสู่สมัยรัชกาลที่ 3 มีพระราชนิยมในการสร้างปราสาทเป็น อย่างมาก โดยเฉพาะในกลุ่มวัดที่พระองค์ทรงสร้างใหม่ เห็นได้ว่าปราสาทเป็นเจดีย์ สำคัญรูปแบบหนึ่งในสมัยนี้

A Siamese Temple at Bangkok.

ภาพที่ 9 สันนิษฐานว่าเป็นปราสาทประจำมูมพระอุโบสถ วัดพระเชตุพนฯ

(Source: Crawford 1830: 309)

ภาพที่ 10 เทวดาถือนพระขรรค์ (ทวารบาล) ในจระนำซุ้มเจดีย์ประจำมูม

เจดีย์บริวารทรงเครื่องล้อมรอบพระอุโบสถ (ภาพที่ 11)

ภาพที่ 11 เจดีย์บริวารล้อมรอบนอกพระระเบียงวัดพระเชตุพนฯ

เจดีย์บริวารล้อมรอบนอกพระระเบียงคต ปรากฏในสำเนาจารึกการปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 กล่าวว่

“ภายนอกพระระเบียงสายนอกออกมาให้สถาปนาพระเจดีย์ขึ้นใหม่สูงสามวาสองสอกเจ็ดสิบเอ็ดองค์ ล้อมรอบพระระเบียงแลพระวิหารทิศทั้งสี่ประดับด้วยกระเบื้องถ้วยกระเบื้องพิมพ์เคลือบทุกองค์ประกอบศิลปะเขียนตามเชิงฐานด้วย แลพระเจดีย์หมู่ละห้าองค์ ที่มุมในระหว่างพระวิหารคตทั้งสี่นั้น ก็ปฏิสังขรณ์ใหม่ประดับกระเบื้องถ้วยประเคลือบศรีเขียวล้อมฐานทักษิณด้วย”

(Phra Ratchawethi 2018: 63)

กล่าวคือ เจดีย์ที่อยู่นอกพระระเบียงคตนี้ มี 2 ชุด ได้แก่ ชุดที่เป็นเจดีย์ประจำมุม 5 องค์ สร้างขึ้นตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 1 ส่วนเจดีย์บริวารทั้งหมด 71 องค์ ที่สร้างขึ้นใหม่นั้นสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3

เมื่อวิเคราะห์จากรูปแบบของเจดีย์บริวารทั้งหมด พบว่า มีรูปแบบเดียวกัน และขนาดเท่ากันทุกองค์ รวมทั้งตั้งอยู่ในตำแหน่งที่สมมาตรกัน แสดงว่าสร้างขึ้นในคราวเดียวกัน สำหรับเจดีย์ทรงเครื่อง เป็นรูปแบบที่ปรากฏตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ที่มีการสร้าง 2 แห่ง ได้แก่ พระเจดีย์ทอง 2 องค์ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และพระมหาเจดีย์ศรีสรรเพชญดาญาณ วัดพระเชตุพนฯ แห่งนี้ และได้รับความนิยมอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยพบเกือบทุกวัดที่มีการสร้างใหม่ รูปแบบของเจดีย์มีระเบียบเดียวกับพระมหาเจดีย์ศรีสรรเพชญดาญาณ เจดีย์ประจำรัชกาลที่ 2 และ 3 เพียงแต่มิขนาดและสัดส่วนที่เล็กกว่ากันมาก

องค์ประกอบของเจดีย์ มีการลดองค์ประกอบของฐานจากชุดฐานสิงห์ที่ส่วนใหญ่มิ 3 ชั้น เหลือเพียง 2 ชั้น มีระบวย่อมุมไม้สิบสองตั้งแต่ฐานจนถึงบัลลังก์ ส่วนยอดเป็นบัวทรงกลุ่มเถา ปลีและปลียอดตามลำดับ ซึ่งเจดีย์รูปแบบนี้ได้รับความนิยมอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ 3 และนิยมนำมาสร้างเป็นเจดีย์บริวารล้อมรอบอาคารหรือระเบียงคต ทำให้ตีความได้ว่าการสร้างเจดีย์บริวารล้อมรอบอาคารในสมัยรัชกาลที่ 3

นี้ ปรากฏอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น รอบพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ของวัดราชโอรสาราม รอบพระอุโบสถของวัดสระเกศ และรอบพระวิหารของวัดเทพธิดาราม เป็นต้น จึงอาจกล่าวได้ว่าความนิยมในการสร้างเจดีย์บริวาร โดยเฉพาะเจดีย์ทรงเครื่องล้อมรอบนี้อาจเป็นพระราชประสงค์ในสมัยรัชกาลที่ 3 แต่เดิมเคยมีการสันนิษฐานว่า รัชกาลที่ 3 ทรงมีพระราชประสงค์ให้เป็นที่บรรจุพระอัฐิและพระสรีรังคารของพระราชวงศ์ แต่จากการวิเคราะห์ที่มาของเจดีย์บริวารโดยผู้วิจัย เชื่อว่าน่าจะเป็นเรื่องของพระอดีตพุทธเจ้ามากกว่า เพราะได้พบว่าบางวัดมีการสร้างครบ 28 องค์ และมีเอกสารระบุว่าพระอดีตพุทธเจ้า เช่น วัดราชคฤห์ เป็นต้น จึงทำให้เชื่อได้ว่า เจดีย์บริวารชุดนี้จึงน่าจะสร้างขึ้นในความหมายของพระอดีตพุทธเจ้าที่มีหลายพระองค์ (Saisingha 2008: 186 - 191)

พระวิหารพระพุทธไสยาสน์ (ภาพที่ 12)

ภาพที่ 12 พระวิหารพระพุทธไสยาสน์

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระพุทธรูปไสยาสน์และพระวิหาร โดยโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นภูมินทรภักดี (พระองค์เจ้าลดาวัลย์) พระโอรสของพระองค์ ทรงกำกับช่างสิบหมู่ สร้างพระพุทธรูปไสยาสน์ขึ้นก่อน แล้วจึงสร้างพระวิหารภายหลัง การสถาปนาพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนฯ ได้ปรากฏเอกสารสำคัญในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งเป็นสำเนาพระราชดำริว่าด้วยการสร้างพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนฯ คือ จดหมายเหตุ ร. 3 เล่มที่ 1 จ.ศ. 1192 เลขที่ 32 กล่าวว่า

“ศิริคุณมัตถุ พระพุทธรูปทรงเครื่องแล้วสองพันสามร้อยเจ็ดสิบสี่พระวษา จ.ศ. 1193 กาลปีเถาะ นักษัตริย์นิมิตก พระบาทสมเด็จพระบรมธรรมมฤคมาหาราชธิราชวรมหาธิบติบรมนารถบรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้เป็นพระบรมภาคไฉยนาถ...ทรงพระราชศรัทธาให้กระทำการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาสรวมหาวิหารพระอาราม...”

(Phra Ratchawethi 2018: 79 - 81)

ในสำเนาจารึกการปฏิสังขรณ์ กล่าวว่า

“...เหนือสวนขึ้นไบนั้นทรงพระกรุณาโปรดให้สถาปนาพระพุทธรูปไสยาสน์ใหญ่ขึ้นใหม่พระองค์หนึ่งกำหนดโดยยาวแต่พระบาทถึงพระรัศมีได้เส้นหนึ่งกับสามวาแล้วก่อพระวิหารใหญ่สี่ฐานเหมือนพระอุโบสถรวมองค์พระพุทธรูปเจ้าหลังคามุงกระเบื้องเคลือบศรีขาว...”

(Phra Ratchawethi 2018: 69 - 70)

สำหรับรูปแบบศิลปกรรมของพระวิหารพระพุทธรูปไสยาสน์ ในสำเนาจารึกกล่าวว่า สร้างให้มีรูปแบบเดียวกับพระอุโบสถ จัดเป็นงานที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 อีกรูปแบบหนึ่ง สังเกตได้ว่ามีความแตกต่างจากแบบประเพณีนิยมเดิม และมีลักษณะร่วมในรัชสมัยของพระองค์เกิดขึ้น คือ อยู่ในกลุ่มรูปแบบผสมระหว่างอาคารอย่างไทย ประเพณีกับแบบพระราชนิยม รูปแบบเดียวกับพระอุโบสถ มีการสร้างอาคารขนาดใหญ่

ใช้เสาแท่งสี่เหลี่ยมทึบ เป็นตัวรองรับน้ำหนัก มีเสาเฉลียงล้อมรอบอาคาร ส่วนเครื่องบนหลังคาเป็นของไทยประเพณี คือ หลังคาลดชั้น กรอบหน้าบันเป็นนาคลายองประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ และมีหน้าบันเป็นงานประดับลวดลายดอกไม้พื้นประดับกระจก แทนงานไม้แกะสลักลงรักปิดทองแบบไทยประเพณี อย่างไรก็ตาม พระวิหารพระพุทธไสยาสน์นี้เสร็จไม่ทันในสมัยรัชกาลที่ 3 เนื่องจากพระองค์เสด็จสวรรคตก่อน มาแล้วเสร็จบริบูรณ์ในรัชกาลที่ 4

งานศิลปกรรมที่สำคัญของพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ ที่แตกต่างจากพระอุโบสถเล็กน้อย คือ ชุ่มประตู่ หน้าต่าง (ภาพที่ 13 - 14)

ภาพที่ 13 (ซ้าย)

ชุมประตู่ พระวิหารพระพุทธไสยาสน์

ภาพที่ 14 (ขวา)

ชุมหน้าต่าง พระวิหารพระพุทธไสยาสน์

ซุ้มประตู หน้าต่าง มีพัฒนาการทางด้านรูปแบบต่อมาจากพระอุโบสถอีกชั้นหนึ่ง คือ มีการผสมผสานรูปแบบระหว่างงานช่างอย่างไทยประเพณีที่เป็นซุ้มทรงปราสาทยอดกับแบบพระราชานิยมที่เป็นงานประดับลวดลายอย่างเทศ ในขณะที่พระอุโบสถยังมีความชัดเจนว่าเป็นซุ้มทรงยอดมงกุฎ ส่วนที่พระวิหารแห่งนี้ยังมีเค้าโครงของฐานสิงห์ เสากรอบประตูที่มีการประดับกาบพรหมศร ประจำยามอก และหัวเสา และส่วนยอดที่คล้ายมงกุฎ แต่ทั้งหมดใช้ลวดลายอย่างเทศ คือ ลายใบไม้ ดอกไม้ที่เป็นอิทธิพลศิลปะต่างประเทศ คือ ศิลปะจีนและตะวันตก ไม่ได้แสดงลักษณะของเรือนชั้นซ้อนแต่ประการใด จึงมีความใกล้เคียงกับซุ้มประตูหน้าต่างของอาคารแบบพระราชานิยม ที่เป็นงานประดับตกแต่ง หรือแบบกรอกรูปภาพในศิลปะตะวันตกแล้ว

ลวดลายประดับหน้าบัน

งานศิลปกรรมที่เกิดขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ถือเป็นความงามอย่างใหม่ และกลายเป็นรูปแบบเฉพาะของอาคารในกลุ่มรูปแบบผสมผสานนี้ คือ ลวดลายประดับหน้าบัน ที่เป็นงานประดับลวดลายดอกไม้เต็มพื้นที่ เรียกลายเครือเถาเคล้าก้าน (Leksukhum 2005: 97) (ภาพที่ 15) โดยมีการประดับพื้นด้วยกระจกลีสน้ำเงิน ลวดลายเป็นลายดอกก้านแย่ง ประกอบด้วยลายดอกไม้ ใบไม้ ดอกเล็กสลับดอกใหญ่เต็มพื้นที่ โดยมีก้านและใบเป็นตัวเชื่อมต่อกัน มีเค้าโครงของการผูกลายอย่างลายไทย แต่ตัวลวดลายดอกไม้ ใบไม้ เป็นแบบกึ่งธรรมชาติแล้ว จึงมีความงดงามมาก ลักษณะของลวดลายหน้าบันแบบนี้ได้พบมากในงานช่างสมัยรัชกาลที่ 3 เช่น วัดประยุรวงศาวาส เป็นต้น

ภาพที่ 15 หน้าบัน พระวิหารพระพุทธไสยาสน์

พระมหาเจดีย์ประจำพระองค์รัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3

พระมหาเจดีย์ทั้ง 2 องค์นี้มีกล่าวถึงในสำเนาจารึกการปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 ว่า

“พระมหาเจดีย์ศรีสรรเพชญดาญาณเดิมชำรุด ให้
ประดับกระเบื้องด้วย กระเบื้องพิมพ์สถาปนาพระมหา
เจดีย์สูงเสมอกันอีกสององค์ รื้อพระระเบียงเดิม ก่อ
ใหม่ขยายออกล้อมพระเจดีย์ทั้งสามด้าน ด้าน
ตะวันออกไว้สี่ประตู ทำเป็นซุ้มฝรั่งประดับกระเบื้อง
ด้วยเปนมาลากรรมลดากรรมวิจิตรต่าง ๆ กำแพงแก้ว
ประดับกระเบื้องปรุเคลือบสีขาว เสาทั้งสองตั้งรูปจีนทำ
ด้วยศิลาเขียวแทนเม็ดทั้งสองรูป มีศาลาเฉลียงรอบอยู่
ระหว่างแนวกำแพงแก้วทั้งสองหลังลดพื้นสองชั้น สี่
ด้านมุงกระเบื้อง ดาษพื้นด้วยศิลาเขาลำเภา พระ
ระเบียงล้อมสามด้านมีเฉลียงเข้าไป ประดิษฐาน
พระพุทธรูปยืน 135 (องค์) ซึ่งย้ายมาจากเฉลียงพระที่นั่ง
แปดแห่งที่ชำรุดรื้อเสียนั้น ก่อฐานเป็นบัวกลุ่มลงรักปิด
ทองประดับกระจาก ฐานละ 3 องค์ เป็นระยะเรียงกัน
ผนังหลังพระเขียนเป็นเรือนแก้ว...พื้นทั้งหมดดาษด้วย
ศิลาลาย พื้นรอบมหาเจดีย์ทั้งสามปูด้วยศิลาแดงแผ่น
ใหญ่เต็มลาน”

(Phra Ratchawethi 2018: 56 - 72)

ส่วนในพระราชพงศาวดารสมัยรัชกาลที่ 3 กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระนั่ง
เกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงบูรณะวัดพระเชตุพนฯ ใน พ.ศ. 2377 ได้ทรงโปรดฯ ให้พระยา
ศรีพิพัฒน์กับพระยาเพชรพิไชย เป็นแม่กองบูรณะ สิ่งสำคัญที่ทรงบูรณะ ได้แก่
พระอุโบสถและพระเจดีย์เก่า โดยเฉพาะพระเจดีย์ที่รัชกาลที่ 1 ทรงสถาปนา (สูง 20
วา 2 ศอก) พระองค์ได้ถูกระเบียงเคลือบสีเขียว พระราชทานนามตามนามของ
พระพุทธรูปว่า “มหาเจดีย์ศรีสรรเพชญดาญาณ” แล้วทรงโปรดฯ ให้สร้างพระเจดีย์

ชั้นใหม่อีก 2 องค์ทางด้านเหนือ เคลือบด้วยกระเบื้องสีขาว พระราชทานนามว่า “พระมหาเจดีย์ดิลกธรรมกรนิธาน” หรือ “พระมหาเจดีย์ดิลกธรรมนิทาน” (ภาพที่ 16) สร้างอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย องค์ด้านทิศใต้ประดับด้วยกระเบื้องสีทอง สร้างขึ้นสำหรับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นส่วนในพระองค์ พระราชทานชื่อ “พระมหาเจดีย์มุนีปัดตปริกขาร” (Chao Phraya Tipakornwong Mahagosatibodi 1961: 164 - 165) (ภาพที่ 17) เจดีย์ทั้ง 3 องค์ มีรูปแบบและความสูงเท่ากัน และตั้งเรียงแถวคล้าย ๆ กับเจดีย์วัดพระศรีสรรเพชญ์ พระนครศรีอยุธยา เพียงแต่เจดีย์มีรูปแบบและวิธีการเรียงที่แตกต่างจากวัดพระศรีสรรเพชญ์ จึงน่าจะสร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวายในลักษณะเดียวกันกับที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร

ภาพที่ 16 (ซ้าย)
เจดีย์ประจำรัชกาลที่ 2
(เจดีย์ทรงเครื่อง)

ภาพที่ 17 (ขวา)
เจดีย์ประจำรัชกาลที่ 3
(เจดีย์ทรงเครื่อง)

สำหรับรูปแบบเจดีย์ทั้ง 2 องค์ที่สร้างใหม่นั้นมีลักษณะเหมือนกับพระมหาเจดีย์ศรีสรรเพชญดาญาณทุกประการ โดยมีข้อสังเกตว่า เจดีย์ทรงเครื่องรูปแบบนี้เป็นที่นิยมอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ 3 อาจเนื่องมาจากมีต้นแบบที่สำคัญ คือ เจดีย์ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เพราะเป็นทั้งเจดีย์ประจำรัชกาลและมีความงดงามอย่างมาก มีการนำไปสร้างเป็นเจดีย์ประธาน เจดีย์บริวาร และเจดีย์รายตามวัดต่าง ๆ ที่สถาปนาขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3 และส่วนหนึ่งกลายเป็นเจดีย์รายบรรจุอัฐิประจำตระกูลผู้อุปถัมภ์นั้น ๆ (Saisingha 2008: 181 - 184)

พระมหามณฑป (หอไตรจตุรมุข) (ภาพที่ 18)

ภาพที่ 18 พระมหามณฑป (หอไตรจตุรมุข)

ในสำเนาจารึกการปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 กล่าวว่า

“เดิมเป็นเครื่องไม้ ให้อื้อก่อเป็นปราสาทจตุรมุขยอด
ทรงมงกุฎ ประดับกระเบื้องถ้วยกระเบื้องพิมพ์เสา
กำแพงแก้วมีรูปสิงโตตั้งอยู่ปลายทุกเสาซาลาล้อมรูป
แปดเหลี่ยมปูด้วยศิลาเขียว มีศาลาเฉลียงรอบทิศใหญ่

ทั้ง 4 ทั้งสองข้างไว้เป็นทางเดินเหมือนกันทั้ง 4 ทิศ แล
ตัวบังอวดกลิ้งด้วยศิลาเมืองกำแพงเพชร มีเสมาเบื้อง
บนทำด้วยศิลาบรรลึงเมืองสระบุรี มีช่องตามประธูป
ปิดด้วยแผ่นทองแดงปรุทุก ๆ ใบเสมา แลกำแพงนั้น
ประกอบด้วยศิลาเขียวมีซุ้มสามยอดไว้รูปอสุรหล่อ
ด้วยสังกะสีผสมดีบุกสูงสามศอกคืบ”

(Phra Ratchawethi 2018: 66)

พระมหามณฑปหรือหอไตรจตุรมุข ใช้เป็นที่ประดิษฐานพระไตรปิฎก ใน
สำเนาจารึกระบุไว้ชัด เรียกว่า “หอไตรจตุรมุขยอดทรงมงกุฏ” ตั้งอยู่ด้านหลังของ
พระมหาเจดีย์ประจำรัชกาลที่ 4 เป็นส่วนที่ขยายเพิ่มเติมจากส่วนของพระมหาเจดีย์
สี่รัชกาลออกมา มีกำแพงล้อมรอบอีกชั้นหนึ่ง ภายในเขตกำแพง มีพระวิหารราย
ล้อมรอบ 3 หลัง

โดยรูปแบบของพระมหามณฑป จัดเป็นอาคารประเภทมณฑปยอดทรงมงกุฏ
ตามสำเนาจารึกที่กล่าวถึง โดยให้ความหมายว่าเป็นอาคารที่มีเรือน มีหลังคาซ้อนชั้น
แบบปราสาท และมีส่วนยอดที่เป็นเครื่องยอดแบบพระมหาพิชัยมงกุฏ เป็นอาคารที่
ก่ออิฐถือปูนทั้งหลัง โดยส่วนอาคารแกนเป็นห้องสี่เหลี่ยมจัตุรัสในผังเพ็ญมุม และมีมุข
ยื่นออกมาทั้งสี่ด้านในลักษณะสมมาตรกันทั้งหมด ส่วนของหลังคาเป็นซุ้มบรรพแถลง
ซ้อน 2 ชั้น ประดับช่อฟ้า ใบระกา และหางหงส์ หน้าบันประดับลายดอกไม้เต็มพื้นที่
ทั้งหมดเป็นงานก่ออิฐถือปูนประดับกระเบื้องเคลือบ ต่อด้วยส่วนยอดที่มีเสารองรับ
เป็นแบบยอดทรงมงกุฏทำเป็น 3 ระดับ แบบซุ้มประตูพระอุโบสถ ซึ่งมีรูปแบบ
ใกล้เคียงกับยอดของพระมหาพิชัยมงกุฏเป็นอย่างมาก

ส่วนของมุขทั้ง 4 ด้านมีรูปแบบเดียวกัน เป็นมุขโถงเสาสี่เหลี่ยมทึบ แบบเสา
พระอุโบสถและพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ หลังคามุขมีลักษณะเดียวกับหลังคาพระ
มหามณฑป คือ ทำเป็นซุ้มบรรพแถลงซ้อน 2 ชั้นประดับช่อฟ้า ใบระกา และหางหงส์
โดยเป็นงานก่ออิฐถือปูนประดับกระเบื้องเคลือบทั้งหมด

ซุ้มประตูและหน้าต่าง (ภาพที่ 19) จัดอยู่ในประเภทซุ้มทรงปราสาทยอด
ประกอบด้วยฐานสิงห์ เสาไม้อย่อมุม โคนเสาและบัวหัวเสาประดับลายใบไม้

ตะวันตก หลังจากประกอบด้วยบรรพแถลงกับส่วนยอดที่เป็นทรงมงกุฎ มีข้อสังเกตว่า ลวดลายที่โคนเสาและบัวหัวเสาเป็นลายใบอะแคนทัส ที่ได้รับอิทธิพลศิลปะตะวันตก แล้ว ซึ่งพบในซุ้มสีมาสมัยรัชกาลที่ 3 เช่นกัน

ภาพที่ 19 ชุ่มหอไตรจตุรมุข

รูปแบบของหอไตรจตุรมุขนี้จัดเป็นงานศิลปกรรมแบบพระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ 3 กล่าวคือ มีโครงสร้างที่เป็นงานก่ออิฐถือปูนทั้งหลัง โดยเฉพาะส่วนหลังคาเสาสีเหลี่ยมทึบ ส่วนของบรรพแถลงเป็นงานก่ออิฐถือปูนและมีการประดับช่อฟ้าใบระกา หางหงส์ แบบเดียวกับที่พบในวัดเฉลิมพระเกียรติ รวมทั้งเสาศุ้มที่มีการประดับลวดลายที่มีอิทธิพลศิลปะตะวันตก เช่น ใบอะแคนthus เป็นต้น

มีข้อสังเกตว่า ชุ้มยอดมงกุฎนี้มีรูปแบบเดียวกับชุ้มประตูทางเข้าวัดทั้ง 16 ประตู และชุ้มประตูหน้าต่างของพระอุโบสถ ทั้งหมดนี้เป็นงานสร้างในสมัยรัชกาลที่ 3 และถือเป็นรูปแบบเฉพาะที่เกิดขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลนี้ เพราะในระยะก่อนหน้านั้น ย่อมทรงปราสาทยอดแบบยอดปราสาทหรือพระที่นั่งต่าง ๆ แต่ส่วนยอดลักษณะนี้เป็นเครื่องยอดของพระมหาพิชัยมงกุฎ

ซุ้มประตูทางเข้าวัด เป็นยอดทรงมงกุฏ (ภาพที่ 20)

ภาพที่ 20 ซุ้มประตูทางเข้า วัดพระเชตุพนฯ

ในสำเนาศิลาจารึกการปฏิสังขรณ์สมัยรัชกาลที่ 3 กล่าวว่า ประตูล้อมพระอารามเดิมมี 13 ประตู เป็นเครื่องยอดประดับกระเบื้อง โดย 9 ประตูชำรุด ให้รื้อก่อใหม่เพิ่มอีก 3 ประตู รวมเป็น 16 ประตู และให้ก่อเป็นยอดทรงมงกุฏใหญ่สูงกว่าเก่า ประตูประดับกระเบื้องถ้วยเหมือนกันทั้งหมด

ซุ้มประตูทางเข้าวัดพระเชตุพนฯ ทั้ง 16 ประตู มีรูปแบบเดียวกันทั้งหมด จัดเป็นศิลปะที่มีความงามโดดเด่น เป็นประตูซุ้มยอดทรงมงกุฏ โดยในส่วนของกำแพงล้อมรอบพระอุโบสถ มีด้านละ 3 ประตู รวม 9 ประตู (ยกเว้นด้านตะวันตก) ต่อมา มีการขยายพื้นที่ จนล้อมรอบกลุ่มมหาเจดีย์ประจำรัชกาลและพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ จึงมีการสร้างประตูตามพื้นที่ที่มีลักษณะเป็นสี่เหลี่ยมคางหมู จำนวนประตูที่เพิ่มขึ้นในแต่ละด้านไม่เท่ากัน คือ ด้านทิศเหนือ มี 2 ประตู ด้าน

ตะวันตก มี 4 ประตู และด้านทิศใต้ 1 ประตู เมื่อรวมแล้วรอบเขตพุทธาวาสจะมีประตูทั้งหมด 16 ประตู และจากรูปแบบทางศิลปกรรมที่มีลักษณะเหมือนกันและเท่ากันทั้งหมด จึงน่าจะสร้างขึ้นพร้อมกันในสมัยรัชกาลที่ 3

ลักษณะของซุ้มประตูเป็นซุ้มแบบยอดทรงมงกุฏ มีลักษณะเดียวกับพระมณเฑียร และซุ้มประตู - หน้าต่างของพระอุโบสถ โดยมีองค์ประกอบสำคัญ คือ ส่วนฐานเป็นฐานสิงห์ 1 ฐาน เสาย่อมุมไม้สิบสอง โคนเสาประดับภาพพรหมศร บัวหัวเสาเป็นบัววงสลับปลายแบบรัตนโกสินทร์ ส่วนยอดทรงมงกุฏ แบ่งเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนหลังคาทึบกับส่วนยอด ส่วนหลังคาทำเป็นชั้นซ้อนลดหลั่นกันหลายชั้น แต่ละชั้นประดับแถวกระจัง ส่วนยอดทำเป็นชั้นเอวชั้นลดหลั่นกันขึ้นไป 6 ชั้น แต่ละชั้นประดับแถวกระจัง แล้วจึงต่อด้วยปลีและปลียอดที่มีลักษณะเดียวกับยอดของพระมหาพิชัยมงกุฏและพระมหามงกุฏของพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ จึงสันนิษฐานว่ารูปแบบของซุ้มประตูมีที่มาจากพระมหามงกุฏ จึงเรียกว่า “ซุ้มยอดทรงมงกุฏ”

การสร้างซุ้มประตูเป็นยอดทรงมงกุฏ ในความหมายของเรือนยอดหรือเครื่องยอด คงเป็นไปในลักษณะเดียวกับยอดปราสาท ที่แสดงสัญลักษณ์ของความเป็นปราสาท คือ เรือนฐานันดรสูง ใช้ในความหมายว่าสถานที่หรือดินแดนนั้น ๆ คือเขตศักดิ์สิทธิ์ในทางพุทธศาสนา อาจหมายถึงดินแดนสวรรค์ เมื่อผ่านประตูเข้าสู่วัด คือการเข้าสู่ดินแดนศักดิ์สิทธิ์ เช่นเดียวกับประตูทางเข้าพระบรมมหาราชวัง หรือแม้แต่ซุ้มประตู หน้าต่าง ที่เป็นทรงปราสาทยอด ก็ใช้ในเชิงสัญลักษณ์ของดินแดนศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเป็นแนวคิดและคติการสร้างอย่างงานช่างแบบไทยประเพณีที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา

บทสรุป

งานศิลปกรรมสมัยรัชกาลที่ 3 ถือเป็นการเปลี่ยนแปลงด้านแบบแผนครั้งสำคัญของงานช่างในสมัยรัตนโกสินทร์ มีการผสมผสานระหว่างศิลปะแบบไทยประเพณีกับงานช่างอย่างใหม่อย่างที่เราเรียกว่า อย่างเทศ ที่เริ่มมีอิทธิพลจากต่างประเทศเข้ามา ตัวอย่างที่สำคัญ ได้แก่

พระอุโบสถ เป็นต้นแบบของอาคารหลังคาคลุมกลุ่มรูปแบบผสมระหว่างอาคารอย่างไทยประเพณีและแบบพระราชานิยม ระบบโครงสร้างของพระอุโบสถที่มี

การใช้เสาแท่งสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ที่ไม่มีการประดับตกแต่งเสา แทนการใช้เสาย่อมุมไม้สิบสอง มีเฉลียงล้อมรอบ ทำให้โครงสร้างอาคารมีการรับน้ำหนักและสามารถขยายให้กว้างและสูงขึ้นได้ดีกว่าเดิมมาก ส่วนของหลังคายังคงรูปแบบไทยประเพณีที่มีการลดชั้นหลายชั้นและหลายดัด เครื่องประกอบหลังคาเป็นเครื่องลายองประกอบด้วยขนาดลายอง ช่อฟ้า ใบระกา และหางหงส์ ส่วนที่เปลี่ยนแปลง คือ หน้านับเปลี่ยนจากงานไม้แกะสลักลงรักปิดทองประดับกระจก มาเป็นการประดับด้วยกระจกบนลวดลายดอกไม้ ใบไม้ ที่เรียกว่า ลายเครือเถาเคล้ากัน

การสร้างสรรคงานรูปแบบใหม่ที่ยังอิงกับรูปแบบและคติการสร้างแบบไทยประเพณี คือ ชุมประตู่และหน้าต่างเปลี่ยนจากการใช้ยอดปราสาทมาเป็นชัฏยอดมงกุฏ ที่น่าจะมีต้นแบบมาจากพระมหาพิชัยมงกุฏ เครื่องทรงพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นรูปแบบพระราชานิยมที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยรูปแบบชัฏยอดมงกุฏของประตูและหน้าต่างพระอุโบสถ ได้มีการนำมาใช้กับประตูทางเข้าวัดทั้ง 16 ประตู และพระมณฑป อันเป็นลักษณะที่โดดเด่นอย่างหนึ่งของวัดพระเชตุพนฯ และเป็นต้นแบบงานศิลปะชุมประตู่หรืองานสถาปัตยกรรมอื่น ๆ ในสมัยหลัง เช่น ชุมประตู่ทางเข้าพระอุโบสถ วัดอรุณราชวราราม ชุมประตู่ หน้าต่าง วัดเทพศิรินทราวาส เป็นต้น

ชุมสีมา เป็นรูปแบบเฉพาะที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 มีลักษณะเป็นทรงปราสาทยอด ประกอบด้วยเรือนและส่วนยอดเป็นเจดีย์ทรงเครื่อง เป็นแนวความคิดในกลุ่มรูปแบบผสมระหว่างชุมสีมาที่มีเรือนแบบที่ได้รับอิทธิพลศิลปะตะวันตก และมีส่วนยอดที่เป็นทรงปราสาทยอดหรือเป็นเจดีย์อย่างไทย ถือได้ว่าเป็นต้นแบบให้กับวัดอื่น ๆ เกิดการปรับเปลี่ยนส่วนยอดเป็นเจดีย์แบบอื่น ๆ ตัวอย่างเช่น วัดอรุณราชวราราม วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดเทพธิดาราม และวัดพิชัยญาติการาม เป็นต้น

พระวิหารพระพุทธไสยาสน์ มีความโดดเด่นเป็นพิเศษทั้งพระพุทธไสยาสน์ที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในกรุงเทพมหานคร อันเป็นตัวอย่างของพระพุทธรูปแบบรัชกาลที่ 3 ที่สร้างขึ้นตามพระราชประสงค์ให้มีพระพุทธรูปขนาดใหญ่ให้ชาวพระนครได้กราบไหว้ รูปแบบของพระวิหารจัดอยู่ในกลุ่มเดียวกับพระอุโบสถ คือ แบบผสมระหว่างอย่างไทยประเพณีและแบบพระราชานิยม โดยใช้โครงสร้างเสาสี่เหลี่ยมเป็นตัวรับน้ำหนักและมีเฉลียงล้อมรอบ หน้านับประดับลวดลายดอกไม้ ใบไม้ พื้นประดับกระจก สำหรับส่วนที่มีพัฒนาการทางรูปแบบออกไป คือ ชุมประตู่และหน้าต่างที่มี

การประดับตกแต่งลายอย่างเทศมากขึ้น แต่ยังคงอยู่ในเค้าโครงของซุ้มทรงปราสาทยอดอยู่

เจดีย์ทรงเครื่อง ถือเป็นต้นแบบที่สำคัญของงานในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่สร้างตามแบบอย่างสมัยรัชกาลที่ 1 ทั้งเจดีย์ประจำรัชกาลที่ 2 และเจดีย์ประจำพระองค์ รวมทั้งเกิดความนิยมในรูปแบบและคติการสร้างเจดีย์รายล้อมรอบอาคารพระอุโบสถหรือพระวิหาร และเจดีย์รายตามวัดต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งถือได้ว่าวัดพระเชตุพนฯ น่าจะเป็นต้นแบบที่สำคัญ ทำให้เกิดการสร้างเจดีย์บริวารล้อมรอบอาคาร เช่น วัดสระเกศ วัดเทพธิดาราม และวัดราชคฤห์ ซึ่งสันนิษฐานว่าใช้ในความหมายของพระอติตพุทธเจ้า

งานช่างสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ปรากฏขึ้นที่วัดพระเชตุพนฯ จึงถือเป็นต้นแบบงานช่างหลวงสำคัญที่เริ่มต้นการเปลี่ยนแปลงทั้งรูปแบบศิลปกรรมและคติการสร้างครั้งสำคัญ โดยปรากฏทั้งการสืบสานรูปแบบไทยประเพณีและการประยุกต์ใช้รูปแบบใหม่ที่เกิดขึ้นอย่างลงตัว จนกลายเป็นต้นแบบงานช่างอย่างสมัยรัชกาลที่ 3 และงานในรุ่นหลังสืบต่อมา

References

- Chao Phraya Tipakornwong Mahagosatibodi (Bunnag, K.). (1961). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3* [Rattanakosin Chronicle in King Rama III Period]. Bangkok: Kurusapa.
- Crawford, John. (1828). *Journal of an embassy from the Governor - General of India to the courts of Siam and Cochin - China: exhibiting a view of the actual state of those kingdoms*. New York: Cornell University Library.
- Fine Arts Department. (2001). Bangkok: Wat Phra Chetuphon Wimon Mangkhalaram.
- Leksukhum, S. (2005). *ข้อมูลกับมุมมอง: ศิลปะรัตนโกสินทร์* [The Perspectives of Rattanakosin Art]. Bangkok: Mueng Boran.
- Leksukhum, S. (2010). *งานช่าง คำช่างโบราณ* [The Ancient Handcrafts and Art Vocabularies]. Bangkok: Fine Art Department.
- Phra Ratchawethi (Chitayano, S.). (2018). *สมโภชพระอาราม 230 ปี วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม, 2331 - 2561* [The 230 years Wat Phra Chetuphon Wimonmangkalaram (Wat Pho)'s (1788 - 2018) Celebration]. Bangkok: Wat Pho.
- Saisingha, S. (2008). *งานช่างสมัยพระนั่งเกล้าฯ* [The Arts in King Nangklao Period]. Bangkok: Matichon.